

SÁNDOR PÁL

Újabb adatok a paraszti földbirtoklás kérdéséhez a XIX. század első felében

Alsózsidi parasztságának földbirtokstatisztikája: 1789—1853

A zalamegyei Rezi község földbirtokstatisztikájáról írott munkánkban¹ — bár egyetlen község adataira támaszkodtunk — mégis igyekeztünk a hazai jobbágyi földbirtoklás olyan általános jellegű, megoldatlan problémáit is felvetni, amelyek az 1848-i agrárkérdés és ezen túlmenően, az egész kapitalista fejlődés szempontjából fontos jelentőségűek. Vizsgálataink során kimutattuk, hogy a község paraszti lakossága *jelentősen több* földet birtokolt annál a mennyiségénél, mint amennyit, csupán az állandó adóalapot — azt sem pontosan — felmérő, közel egykorú adóösszeírások feltüntettek. Tekintettel pedig arra, hogy az úrbéres állományt sem pontosan feltüntető adóösszeírásokból kihagyott különböző eredetű — de állandó adóalapot nem képező — többlet-földek paraszti birtoklásának ténye közismerten általános jelenség volt, éppen ezért a konkrét eredmények megállapítása általános következtetések felvetésére is módot nyújtott. E következtetések lényegét annak a nézetünknek valószínűsítésében jelöltük meg, hogy korszakunk parasztságának földbirtoklása *jelentékenyebb*, földhasználata *kiterjedtebb* kellett hogy legyen annál, mint ezt eddig az egykorú, csupán a feudális adózás szempontjainak megfelelő — eléggé pontatlan — adóösszeírások, majd Fényes Elek egykorú statisztikái² és az ő számításai nyomán — adatait félreértve átvett — szakirodalmunk mind a mai napig bemutatta. Hogy ennek a — nézetünk szerint reális — következtetésünknek milyen jelentős konzekvenciái lehetnek az egykorú paraszti birtokviszonyok — a termelés- és életszint — valamint általában a megszülető kapitalista korszak földbirtokviszonyainak az eddiginél valóságosabb felmérése szempontjából, azt — úgy gondoljuk — már a kérdés pusztán elvi felvetése is sejtetni engedi. Nem kevesebbről lehet ugyanis szó, mint a XIX. századi birtokviszonyok eddig ismert — és némileg félreismert — arányai és az egyoldalú ismereteken alapuló eddigi következtetéseink kiigazításának szükségességéről, amelynek lényeges tanulságai lehetnek, mind — szűkebb értelemben — a 48-ki agrárkérdés, mind — általánosabb érvénnyel — az egész kapitalista fejlődés kibontakozásának történetére nézve.

Jelenleg azonban még csak reálisnak látszó *lehetőségekről*, következtetéseink *valószínűségéről* beszélhetünk, anélkül, hogy fent röviden summázott véleményünket teljes bizonyossággal jelentenők ki. Bizonyosat majd csak

¹ Rezi község földbirtokstatisztikája a kataszteri felvételek tükrében: 1789—1853. (Történeti Statisztikai Évkönyv. Bpest, 1960, 59—85. l.).

² Elsősorban: Magyarország leírása Pesten 1847. 19, 45—46, 50. l., valamint az először Ember Győző által publikált, 1849-ből való és a három év előtti adatoktól lényegében nem különböző, részletesebb kimutatása (Magyar paraszttorzalmak 1848-ban, Forradalom és szabadságharc 1848—49-ben. Bpest, 1948, 198. l.).

akkor mondhatunk, ha az alapozó részletkutatások ezt indokolni fogják. Ehhez a célhoz — mint hangsúlyoztuk — pusztá újraértékeléssel nem fogunk eljutni, mivel ezúttal is csak a hosszabb lejárátú, részletvizsgálatok vezethetnek a kívánt eredményre. Ezért a főfeladatot most abban látjuk, hogy mind *több* helysége — vidékre nézve dolgozzuk fel a *tényleges* paraszti földbirtoklás statisztikai forrásait. Ennek a feladatnak a jegyében próbáljuk most Rezi után egy másik, a szomszédos Alsó-Zsid község jobbágyi földbirtokviszonyait szemügyre venni. Vajon ez esetben is *több* földet birtokolt-e a helység parasztsága az adóösszeírásokban feltüntetett mennyiséghez képest? Vajon az állandó adóalappal bíró földeket ezúttal is kiegészítették-e egyéb paraszti használatú földek? Vajon fentebb hangoztatott nézetünk újabb igazolásra talál-e jelen vizsgálataink alapján? Kérdéseinkre a konkrét anyag elemzése adja majd meg a választ. Vizsgálataink módszerét — tekintettel a kérdésfelvetés és tárgyalás azonos voltára — említett dolgozatunk példájának mintájára alakítottuk ki.

*

1. A falu birtokviszonyai a XVIII. század végén

Alsózsíd — akárcsak Rezi — a keszthelyvidék ősi települései közé tartozik. Zsigmond uralkodásának kezdetén még koronabirtok, de már 1409-ben — Keszthely, Rezi, Kestel-Tomaj és Falud környező helységekkel — zálog- majd örökbirtokként kerül a zágrábi püspök kezére. A XV. század harmincas éveinek elején, miután Zsigmond más javakkal elégit ki a püspököt, visszaveszi tőle a birtokot és a személye iránt tanúsított hű szolgálatok fejében, gersei Pethő János fiainak, Lászlónak és Péternek adományozza.³ A gersei Pethőktől csak az 1730-as évek végén szerzi meg — vásárlás útján — a Festeticsek nagy birtokszerzője, Kristóf.⁴ Ez időtől azután Alsózsíd is, mint Rezi, a Festeticsek keszthelyi uradalmának úrbéres községe marad, egészen a jobbágyi rendet megszüntető győzelmes forradalomig.

A falu Keszthelytől északkeletre települt. Keletről Istvándi, délről Vállus, nyugatról Rezi és a vállusi pusztá, északról ikerfalva, Felsőzsíd határai veszik körül.⁵ Lakóiról a XVIII. század végén csupán azt jegyezte fel Korabinsky, hogy rk. vallású magyarok.⁶ A paraszteszaládok belső telkei, amelyeken a házak itt is utcába sorakoztak, jobbágytelkek esetében többnyire 6—800 □ öl, zsellérhelyenként pedig leginkább 100—200 □ öl nagyságúak voltak. A házak száma a józsefi kataszteri felvételek idején (1789-ben) 75 volt. A belsőséghez szántó, rét és szőlőföldek tartoztak.⁷ A legelőt a községlakók a felsőzsídiekkel közösen használták a vállusi határban s az 1780-as évek elejéig — mint egy feljegyzés tanúsítja — szolgálatmentesen. „Azon Pascuumot — szól a feljegyzés — csupán jobb Subsistentiájokra nézvest adta nekik a' Mlgos Urasagh”⁸ — ekkor már Festetics György. A község erdeje mintegy 678 $\frac{1}{2}$ katasztrális hold, szintén közös használatban volt a szomszédlakókkal.

³ Vö. *Bontz József*: Keszthely város monográfiája. Keszthely, 1896, 82—83, 175. l.

⁴ *Szabó Dezső*: A herceg Festetics-család története. Bpest, 1923, 109—111. l.

⁵ OL. F. cs. k. lt. Községi Iratok 1377. Conscriptio Possessionis Alsózsíd.

⁶ *Johann Matthias Korabinsky*: Geographisch-Historisches und Produkten Lexikon von Ungarn. Pressburg, 1786. 857. l.

⁷ OL. F. cs. k. lt. József-kori összeírások 1323—1324 (Fassiós könyv).

⁸ K. I. 1377. Conscriptio... (keltezetlen irat).

Alsózsíd földjeit a Mária Terézia-féle úrbérrendezés idején a második osztályba sorolták. Ennek alapján 1 egész jobbágytelekhez, 2 pozsonyi mérő területű belsőségen kívül, 20 (1200 □-öles) hold szántó, 8 szekérre való szénáttermő rét tartozott.⁹ A jobbágyföldek mellett, mint a továbbiakban látni fogjuk, az uraságnak is volt szántója és rétje.

Vizsgáljuk most meg a parasztcsaládok anyagi erejét elsősorban jellemző igaerő- majd pedig *birtokmegoszlás* adatait. Az egyes jobbágykategóriákon belül, az egy háztartásra eső átlagos igaerő megoszlását, a községről 1787-ben készített dicalis összeírás adatai alapján, a következő táblázatba foglaltuk.¹⁰

I. TÁBLÁZAT

Egy háztartásra jutó átlagos állatállomány 1787-ben

Az adózó népesség megoszlása	Jármos ökör	Tehén	2 és 3 évnél idősebb tinó	Borjú	Ló	Sertés	Összesen
Egész	3,6	1,5	1,5	0,5	—	1,3	8,5
Háromnegyed	4,0	1,0	—	—	—	1,0	6,0
Fél	1,7	0,6	0,4	0,0	0,1	0,4	3,5
Negyed	1,3	0,6	0,0	0,0	0,0	1,0	3,0
Zsellérek	0,0	0,4	0,0	0,1	0,6	0,2	1,5

Táblázatunk szerint az egész telkes gazdaságoknál átlagosan több mint 3½ igaerő jut egy háztartásra s a telekkategóriák csökkenésével párhuzamosan — de nem arányosan — az átlagszámok csökkenő irányúak. Az átlagos állatszámot jelző számsorok mindenütt ezt a tendenciát mutatják, kivéve az egy gazdaságra átlagosan jutó lóerő esetében; itt az átlagszámok, a kategóriák csökkenésével ellentétesen, növekvő sort adnak. Ez arra mutat, hogy a zsellérgazdaságokban a jármos ökrök hiányát — a tehének mellett — a lovak pótolták. A számok egyben jól mutatják az átlagosan birtokolt állatvagyon kategóriánkénti különbségeit is.

Ha most a fő termelési eszköznek — a földbirtoknak — jobbágykategóriánkénti átlagos megoszlását vizsgáljuk meg, a következő adatokat nyerjük.¹¹

⁹ OL. Helytartótanács, Departamentum Urbariale, Tabellae Urbariales 1768 Zala Alsó-Zsid (1 pozsonyi mérő = kb. 600 □ öl, 1 szekér = kb. 1200 □ öl).

¹⁰ Zalaegerszegi Állami Levéltár (Z. Á. L.) Dicalis Conscriptio (D. C.) Alsózsíd 1787.

¹¹ Z. Á. L. D. C. Alsózsíd 1787. Átlagszámításainkhoz ez esetben is a *háztartások* számát vettük alapul. Az adóösszeírásban a község szántóit részben az első, részben a második, illetve a harmadik és a negyedik, rétjeit pedig az első és második osztályba sorolták. A szántókat holdakban (1100—1400 □ öllel), a réteket kaszásban (kb. 1100—1200 □ öllel), a szőlőket pedig kapásokban (200 □ ölével) adták meg. Ezek figyelembevételével számoltunk itt és a továbbiakban is. Az adóösszeírások felhasználását ezúttal is dr. Degré Alajos levéltárvezető volt szíves lehetővé tenni.

Számításainkat, a későbbi összehasonlításokat elősegítendő, ezúttal is az osztrák felvételek mértéke szerint, *katasztrális* holdakra átszámolva közöljük.

II. TÁBLÁZAT

Ezek szerint: egy háztartásra jutó átlagos földterület az 1787. évi megyei adóösszeírás alapján

Az adózó népesség megoszlása		Családfők	Háztartások	Szántó	Rét	Szőlő
		száma		katasztrális holdban		
Egész	telkes	5	6	14,9	5,7	0,8
Háromnegyed		1	1	11,5	6,0	—
Fél		31	33	7,2	2,9	0,5
Negyed		3	3	3,6	2,5	0,1
Zsellér		30	34	0,0	0,0	0,3
Összesen		70	77	4,6	1,8	0,4

Az 1787. évi községi adóösszeírás adatai szerint tehát Alsózsiden 5 egész telkes jobbágycsaládfőt (illetve 6 egész telkes háztartást), 1 háromnegyedtelkes gazdát (háztartást), 31 félhelyeset (illetve 33 háztartást), 3 negyedhelyeset (háztartást) és 30 zsellércsaládfőt (illetve 34 zsellérháztartást) számoltak össze. Az egész helyes jobbágyháztartáshoz pedig átlag majdnem 15 kat. hold szántó, kb. 5,7 kat. hold rét és kb. 1300 □ öl szőlő tartozott.

Ilymódon körülbelül megállapítottuk az egyes jobbágyháztartások igás erejének és birtoknagyságának átlagos mértékét községünkben. Számításaink alapján ugyanis 1 egész helyes jobbágyháztartásnak átlagosan volt:

Úrbéres szántója	Úrbéres rétje	Állandó szőlője	J. ökre	Tehene	Tinója	Borja	Sertése
kat.	hold		darab				
14,9	5,7	0,8	3,6	1,5	1,5	0,5	1,3

Hogy az egyes kategóriákra az összeírásban számbavett adóföldeknek hány százaléka jutott, azt a következő számok mutatják meg:

III. TÁBLÁZAT

Az adóföldek százalékos megoszlása az adózó népesség kategóriái szerint 1787-ben

Az adózó népesség megoszlása	telkes	Háztartások száma	Szántó	Rét	Szőlő
Egész			6	25,3	23,9
Háromnegyed		1	3,2	4,2	0,0
Fél		33	68,2	66,2	50,1
Negyed		3	3,1	5,2	1,2
Zsellérhely		34	0,2	0,5	34,5
Összesen		77	100,0	100,0	100,0

Az összes háztartások mintegy 7,7%-át adó egész telkesek számarányuknál több mint háromszor nagyobb területű szántót, majdnem háromszor akkora rétet, viszont nem egészen kétszer annyi szőlőt birtokoltak. A 42,8%-os számarányt képviselő féltelkes gazdaságokra, számarányukhoz képest már csak másfélszer alig nagyobb szántó, körülbelül másfélszer több rét, és az állandó adó alatt levő szőlők 50%-a jutott. Szembetűnő, hogy a zsellérgazdaságok — az összes gazdaságok számának több, mint 44%-a —, a kevéske kert-rét és szántó föld mellett, milyen jelentős arányú szőlőterületet birtokolt, ami itt még inkább — mint a megvizsgált Rezi esetében — arra utal, hogy helységünk szegénysége elsősorban szőlőművelésből tartotta fenn magát.

Az alábbi számadatok a helység úrbéres lakói által megművelt össze terület nagyságát mutatják meg, művelési áganként:

IV. TÁBLÁZAT

Az adózó népesség által művelt földterület nagysága az 1785. évi adóösszeírás szerint

Művelési ág	Hold	□ öl	Az összes adóföldekből %-ban
Szántó	353	50	65,1
Rét	144	400	26,7
Szőlő	44	1200	8,2
Összesen	542	50	100,0

Az Alsózsidi paraszti lakossága által megművelt s az adóösszeírásban kimutatott *úrbéres* földek terjedelme tehát 1787-ben $542 \frac{50}{1600}$ holdra terjedt, amelyből a szántó képviselte — abszolút túlsúllyal — a legnagyobb arányt.

Fenti statisztikáink áttekintő képet adnak községünk XVIII. századvégi agrárviszonyainak főbb vonásairól. Ezek alapján megállapíthatjuk a község úrbéres lakosságának társadalom-gazdasági rétegződését; az egyes kategóriákon belül az egy háztartásra eső átlagos igaerő nagyságát és a művelési ágankénti átlagos birtoknagyságot; az egyes kategóriákra eső művelési ágak arányát, a megművelt s az összeírásban jelzett állandó adóalapot képező földek összes terjedelmét és megoszlását, művelési áganként. Adataink szerint ugyanis az úrbéres parasztság anyagi rétegződése már meglehetősen előrehaladott viszonyokat tükröz: a 77 úrbéres háztartás közül a zsellérhelyek az összes háztartások 44,2%-át adják. A jobbágyháztartások — az összes háztartások 55,8%-a — közül pedig a *féltelkes* kategória van — 42,8%-os aránnyal — túlsúlyban. Az úrbéres lakosság differenciálódásának folyamata jól lemérhető, ha az 1787. évi adatokat az 1768. évi állapotokkal vetjük össze. 1768-ban ugyanis az egészhelyes háztartások számaránya 40% volt, ami 1787-re 7,7%-ra fogyott, ellenben a csupán 6,6%-os arányt képviselő hajdani féltelkeseké 42,8%-ra ugrott.¹² 1787-ben ezek a féltelkes háztartások foglalták el az úrbéres szántóknak több mint 68%-át, a réteknek több mint 66%-át és az úrbéres szőlőterület felét.

¹² OL. Htt. Dep. Urb. Tabellae... Alsózsidi. 1768.

Községünk XVIII. századvégi agrárviszonyait — különböző oldalakról tükröző — mutatószámok közlésével, közelebbi célunkat — a községterület nagyságának, a művelt terület megoszlásának, valamint a lakosság anyagi rétegződésének megállapítását — tulajdonképpen el is értük volna, ha nem vetődnek fel ezúttal is a kérdés: megfelel-e az adóösszeírásban kimutatott úrbéres földterület az úrbéres földek *tényleges* nagyságának; *van-e az úrbéres területen kívül* is földhasználata a parasztságnak; *van-e az úrbéres lakosságon túl, szomszédlakosú, de helyi földhasználattal rendelkező hányada is a parasztságnak?* E kérdéseket minden egyes — tehát az adott esetben is — fel kell vetnünk, és meg kell vizsgálnunk, ha valamennyire is pontos képet akarunk nyerni a hazai paraszti földbirtoklás, jelenleg pedig községünk paraszti birtokviszonyainak arányairól. Hogy e vizsgálat Alsózsíd esetében is mennyire indokolt, azt forrásaink ezúttal is kétségtelenül igazolják.

A községünkéről szóló egyik, az 1780-as évek elejéről származó összeírásban ugyanis — egyebek mellett — a következőket olvashatjuk: a parasztság szántói és rétjei „nem reducaltattak valóságos egész, vagy félhelyesekre, hanem amint tempore Urbarialis Conscriptiois találtattak, úgy most is megmaradtak”.¹³ Vagyis: *helységünk parasztsága az úrbéresileg meghatározott földmennyiségén túl többletföldekkel is rendelkezett. Ez a többlet a tényleg használt és az úrbéresileg megállapított földmennyiség különbségéből keletkezve, maradványföld formájában volt a parasztság használatában.* Ez a kétségtelen körülmény már egymagában is jelzi: Alsózsíd parasztságának földhasználata túlnőtt a *csupán úrbéresileg megvont földek határain*. Tovább vizsgálva feljegyzésünket azonban azt is megtudjuk, hogy a kilenceddel, illetve a veszprémi püspöknek adandó tizeddel terhelt szőlőföldek mellett a parasztok még egyéb szőlőket is birtokoltak, amelyek után részben hegyvámot, részben pedig — miután azok „ide való Lakosoknak . . . minden Észtendőben kiadattatnak” — censust fizettek az uraságnak.¹⁴ Vagyis: az állandóan használt szőlők mellett községünk parasztsága — úgy látszik — jelentős mennyiségben használt még egyéb szőlőket is. Újabb körülmény, amely figyelmeztethet: az adóösszeírás alapján közölt adatok nem felelnek meg a paraszti földhasználat *tényleges* nagyságának. Mindezt pedig kiegészíti a következő feljegyzés: „vannak Rétek, mellyek szolgálatért ki adattatnak az Lakosoknak”.

Úgymint: „A Csorda berkén alul cir. 4 Szekérre való, mellyet Kozma János kaszál . . . Csetényben . . . cir. 1 Szekérre való, mellyet is hasonló képpen Kozma János kaszál és ezen két réttül 18 napi számot szolgál. Csetényben az ut mellett cir. 3 Szekérre való, mellyet Kurdi Imre kaszál napi szám szolgálatért. Csetényben az ut mellett cir. 3 Szekérre való, mellyet is Szentgyörgyi László 30 . . -ban bir . . Szántói ut mellett cir. 4 Szekérre való, mellyet Kozma György 50 . . -ban bir.” Vannak azután irtásrétek is paraszti használatban. Így Pintér János, Kurdi Péter, Szili Márton, Szili Ferenc, Tóth György ilyen rétföldeket használt. Ezenkívül még Pál Istók, Végh József, Torma Ferenc neveit említi az összeírás, akik a rétek használatáért, főleg „kaszás napi számot”, részben pénzbért fizetnek.¹⁵

Vagyis: a maradványföldek, valamint az időszakosan bérelt szőlőföldek paraszti használatát allodiális rétföldek paraszti bérletei is tetézték.

¹³ K. i. 1377. Conscriptio . . .

¹⁴ Uo.

¹⁵ Uo.

Mindez világosan megmondja: az adóösszeírás közölt adatai ezúttal sem tükrözik a község paraszti földhasználatának *tényleges* nagyságát, mivel most is — mint Rezi esetében — az úrbéres állományon kívüli többletföldek használatával van dolgunk, s e földeket az említett adóösszeírás nem közli. Ez a körülmény újabb konkrét bizonyítéka annak a már hangsúlyozott forráskritikai megállapításunknak, hogy az adóösszeírások, legfeljebb az állandó adó tárgyát képező földekről adnak, azokról sem mindig kielégítő, tájékoztatást, *de semmiesetre sem használhatók az ezen kívüli paraszti használatú földek mennyiségének, vagyis az összparaszti földbirtoklás nagyságának megállapításához egy adott időszakban.* A megoldás eszköze most is a józsefi kataszteri felmérések községi adatainak feldolgozása, mivel — mint korábbi cikkünkben rámutatunk — e felmérések, az úrbéres telek nagyságának megállapításán túl, a telki állományon kívüli jobbágyhasználatú földeket (maradvány-irtás-szőlőföldek) is számbavették.¹⁶ Az V. táblázat részletesen közli a birtokmegoszlásra vonatkozó feldolgozott adatokat. A két eltérő alapú, de — két év különbségétől eltekintve — egykorú összeírás tételeinek összehasonlítása céljából az adóösszeírás megfelelő adatait is közöljük.

A számoszlopok eredményei ezúttal is megfelelnek várakozásunknak: a két összeírás azonos tételei és végeredménye között megint lényeges különbség állapítható meg. A végeredmények eltéréseit — a könnyebb áttekinthetőség kedvéért — a VI. táblázatba foglaltuk:

VI. TÁBLÁZAT

Az úrbéres népesség által művelt földterület összeírás szerinti nagysága és a község művelt határa a kataszteri felvétel szerint

Művelési ágak	Az 1787. évi adóösszeírás szerint		Az 1789. évi kataszteri felmérés szerint		Többlet		
	hold	□ öl	hold	□ öl	abszolút		relatív
					hold	□ öl	
Szántó	353	50	464	1142	111	1092	31,6
Rét	144	400	260	724	116	324	80,5
Szőlő	44	1200	201	686	156	1086	354,5
Összesen	542	50	926	952	384	902	70,9

Ezek szerint az 1789. évi községi kataszteri felmérés végeredményének összege, szükségszerűen, nagyobb művelés alatt álló földterületről ad számot, mint az 1787. évi adóösszeírásnak, csupán az állandó adóalapra vonatkozó számadatai. Ismét láthatjuk, hogy a községhatárokról, az egyes művelési ágak nagyságáról, az adóösszeírás egyáltalán nem világosít fel kellően.

Állapítsuk most meg, miből származik a fentebb kimutatott 70,9%-os többlet.

¹⁶ Hivatkozom itt *Dávid Zoltán: Magyarország első kataszteri felmérése (1786—1789)* című — dolgozatunk elkészülte után publikált — forrástanulmányára, amelyben a szerző — elsőnek ismertette a józsefi kataszteri felvételek gazdaságtörténeti jelentőségét — hasonló megállapításra jutott (Történeti Statisztikai Évkönyv. Bpest, 1960. 35, 48. 1.).

Először is az *uraság kezén* levő földterületből. Ez a mennyiség statisztikánk szerint viszonylag kevés; valamivel több mint 10½ kat. hold szántó, a művelés alatt álló szántóterület 2,2%-a, és közel 47 kat. hold rét, a használt rétföldek 18%-a. Mivel pedig ez a tétel csak a józsefi felmérésekben szerepelt, az adóösszeírásokban — szükség szerint — nem, érthető, hogy egyike volt azoknak, amelyek a megállapított különbséget okozták.

A többlet másodszer a *községi rét* tételéből származik. Ez a mennyiség — kerekén 23 kat. hold — szintén nem szerepelt az adóösszeírásban.

Harmadszor figyelembe kell venni olyan, az adóösszeírásból szintén hiányzó tételeket is, mint az iskolamester, a plébános és a keszthelyi ferencesek kezén levő földterület tételei, amelyek együttesen mintegy 16 kat. hold 1407 □ ölet tettek ki. Ebből a szántó 9 hold 1077 □ öl, az összes szántó 2%-a, a rét 7 hold 330 □ öl, az összes rét 2,7%-a.

Ha az így megállapított többletből a fenti három tétel összegét levonjuk, megkapjuk az összes — beleértve az extrancus — parasztság kezén levő tényleges földmennyiség összegét. Az így nyert végeredmény még mindig *jelentősen több annál, amennyit az 1787. évi adóösszeírás adatai mutattak*. Az eltérés nagyságát a VII. táblázat szemlélteti:

VII. TÁBLÁZAT

Az összes parasztság tényleges használatában levő földterület nagysága, művelési áganként

Művelési ág	1789-ben		Az adóösszeírás adataihoz viszonyított többlet		
	hold	□ öl	hold	□öl	százalék
Szántó	444	668	91	618	25,9
Rét	183	515	39	115	27,1
Szőlő	201	686	156	1086	354,5
Összesen	829	269	287	219	52,9

Számadataink szerint: a parasztság tényleges használatában nem 353 hold 50 □ öl, hanem 444 hold 668 □ öl, *közel 26%-kal több szántó*; nem 144 hold 400 □ öl, hanem 183 hold 515 □ öl, *27,1%-kal több rét*; nem 44 hold 1200 □ öl, hanem 201 hold 686 □ öl, *354,5%-kal több szőlő*; nem 542 hold 50 □ öl, hanem 829 hold 269 □ öl, *53%-kal több megművelt összterület volt*.

Mi okozta ezt az 53%-os többletet?

Mindenekelőtt — mint Rezi esetében — ezúttal is számításba kell vennünk az adóösszeírásban kimutatott és a mérnöki felmérések során megállapított *tényleges* úrbéres állomány közti *különbözetet*. Nem lehet kétséges, hogy Alsózsíd esetében is *nagyobb* úrbéres földterület volt a lakosság kezén, mint amennyit a becsléseken, bementásokon alapuló pontatlan adóösszeírások kimutattak. A földtöbblet egyik forrása tehát a jobbágy által önrdekből kisebbnek feltüntetett, és a szakszerű mérnöki felmérések során megállapított *úrbéres földterület különözete*.

Szem előtt kell tartani továbbá azon parasztbirtokosok földhasználatából eredő többletet is, akik az adóösszeírásban egyáltalán nem is szerepeltek, de a kataszteri felvételekben földhasználatuk pontos kimutatást nyert. Ezek közé soroljuk az adóösszeírás által igen hiányosan feltüntetett *extraneusok nagy*

részt, mely rétegek községünk esetében jelentékeny szerepe volt: a szántóterület 3%-át, a rétek és kertek 7,6%-át, a szőlőföldeknek viszont nem kevesebb, mint 52,9%-át birtokolta. Ez azt mutatja, hogy a községünk szomszédságában lakók — csekély szántó és rétföldek használata mellett — elsősorban szőlőműveléssel foglalkoztak. Azt hisszük, hogy zömmel e rétegekből kerültek ki azok a lakosok, akik a szőlőket hegyvám, illetőleg census szolgáltatása ellenében bérelték.

Ki kell emelnünk az úrbéres telken *kívüli* földbirtoklás jelentőségét is, amely Alsózsíd esetében a maradványföldek, bérelt szőlők, valamint — az uradalmi feljegyzés tanúsága szerint — allodiális kert- és rétföldek jobbágyi használatából állott. Az adóösszeírás adatai mindezt nem mutatták és nem is mutathatták ki, s így teljesen hamis képet festettek községünk paraszti földhasználatának *tényleges* nagyságáról. Az adóösszeírás nyomán nyert kép, mint látjuk, nem kis mértékben módosul a kataszteri felvétel fényénél, mégpedig ez esetben is a *paraszti* földhasználat javára.

További vizsgálatainkat korlátozzuk kizárólag az *adóösszeírásban* szereplő parasztság birtokviszonyaira. Vajon ez esetben mekkora földtöbbletet észlelünk?

Kérdésünkre a választ a VIII. táblázat adja meg.

VIII. TÁBLÁZAT

Az úrbéres parasztság tényleges használatában levő földterület nagysága, művelési áganként

Művelési ág	1789-ben		Az adóösszeírás adataihoz viszonyított többlet		
	hold	□ öl	hold	□ öl	százalék
Szántó	431	61	78	11	22,0
Rét	169	1052	25	652	17,6
Szőlő	94	1051	49	1451	111,4
Összesen	715	347	173	297	28,4

Tehát még így is van földtöbblet és nem is csekély mértékű; kerekén 28%-os! Ez a kétségtelen tény ismételtén igazolja: *a jobbágyság rétegződésének arányai nemcsak az állandó adóalapot képező, hanem az ettől független, nem úrbéri jellegű paraszti kézben levő földek mennyiségétől is függ.* Hogy ezek az arányok — a kataszteri felvételtől, a tényleges paraszti földbirtoklást pontosabban megközelítő földhasználat figyelembevételével — községünk esetében milyen mértékben módosulnak, s milyen mértékben *növelik* a jobbágyi földhasználatot, azt a IX. táblázat számadatai mutatják meg.

*

Táblázatunk, mint felhívtuk rá a figyelmet, nem tartalmazza a *községen kívüli* úrbéres lakosság számát, illetve a ráeső területhányadot. Pontos számszerűséggel mutatja azonban most is: *mennyire helytelen és félrevezető az a szokványos megoldás, amely csupán az adóösszeírásban feltüntetett állami adófizetés alapját képező, változatlanul tekintett úrbéres föld mennyisége alapján vonja meg a határokat a jobbágyság egyes rétegei között.* A különbségek az összeírásban jelzett úrbéres és az összparaszti földhasználat terjedelme között

IX. TÁBLÁZAT

A helyi illetőségű úrbéres lakosok földbirtoklása az 1789. évi kataszteri felmérés szerint, összevetve az 1787. évi megyei összeírás adataival

1787-ben										1789-ben						1789-ben			Átlag jut kategóriánként egy háztartásra katasztrális holdban				
Az egyes kategóriák összesen	csa- lád- fők	ház- tar- tá- sok	az adóföldek nagysága katasztrális holdban						a ténylegesen használt földek nagysága katasztrális holdban						százalékos többlet			szántó		rét		szőlő	
			szántó		rét		szőlő		szántó		rét		szőlő		szántó	rét	szőlő	1787	1789	1787	1789	1787	1789
			száma	hold	□ öl	hold	□ öl	hold	□ öl	hold	□ öl	hold	□ öl	hold	□ öl	hold	□ öl	hold	□ öl				
Egész	5	6	89	1000	34	800	5	—	97	488	37	377	14	593	9,6	7,2	190,0	14,9	16,2	5,7	6,2	0,8	2,4
Három- negyed	1	1	11	800	6	—	—	—	16	481	6	400	—	254	40,1	0,4	—	11,5	16,3	6,0	6,2	—	0,13
Fél	31	33	240	600	95	800	17	1200	276	1380	109	858	34	1253	15,2	14,6	96,0	7,2	8,3	2,9	3,3	0,5	1,0
Negyed	3	3	10	1250	7	800	—	600	24	1391	9	1184	1	1099	130,8	30,6	344,6	3,6	8,3	2,5	3,1	0,1	0,5
Zsellér	30	34	—	1200	—	1200	12	400	10	1226	6	1433	24	1162	1335,5	819,4	102,4	0,0	0,3	0,0	0,2	0,3	0,7
Összesen	70	77	353	50	144	400	35	600	426	166	169	1052	75	1161	20,7	17,5	113,8	4,6	5,6	1,8	2,1	0,4	0,9

bár ezúttal kisebbek, mint az említett Rezi esetében voltak, mégis figyelemre-méltóak. A 6 egész telkes jobbágyháztartásra ugyanis *közel 10%-kal több szántó, több mint 7%-kal nagyobb* terjedelmű rét és *főleg 190%-kal több szőlőterület* esett, mint amennyit az általuk úrbérelig kimutatott adóföldek képeztek. Ennek következtében az egyes családokra jutó átlagholdak is *nagyobbak* lettek: csupán az adóföldek alapján alig 15 hold szántót mutattunk ki, a valóságban azonban a használt szántóföldek nagysága 16,2 kat. hold volt. Az 5,7 kat. hold rét helyett 6,2 kat. hold rét és a kb. 1 magyar hold szőlő helyett nem kevesebb, mint 2,4 kat. hold *a ténylegesen* birtokolt mennyiség. Ezek pedig olyan különbségek, amelyek feltétlenül figyelembeveendőek községünk parasztsága földviszonyainak reális megállapításánál, annyival is inkább, mivel az adóösszeírásban kimutatott úrbéri földek birtoklásához viszonyított többlet-földbirtoklás ténye szükségszerűen kihat a parasztság anyagi helyzetére, élet-színvonalának alakulására és módosítja azt a képet, amelyet csupán az összeírásban levő úrbéres illetőség nagyságának ismerete alapján rajzolnánk községünk egésztelkeseiről. A jelzett úrbéres és az összparaszti földhasználat különbségei különösen szembeszökőek a negyedtelkeseknél. A 3 negyedtelkes háztartásra ugyanis *közel 131%-kal több szántó, több mint 30%-kal nagyobb rét- és főleg 344%-kal több szőlőföldterület* jutott, az úrbériség címén kimutatott megfelelő földnagysághoz képest. Ennek alapján az egyes családokra jutó átlagholdak is, különösen ami a szántót és a szőlőt illeti, *jelentősen nagyobbak* az adóösszeírásban feltüntetett terjedelemhez képest: az úrbéres szántó családonként 3,6 kat. hold, az *összesen birtokolt* szántó átlagos nagysága viszont 8,3 kat. hold volt; a 2,5 kat. hold rét, ha a birtoklás *tényleges* terjedelmét vesszük alapul, 3,1 kat. holdra nő, s ugyanígy a szőlők nagysága is 0,1-ről $\frac{1}{2}$ kat. holdra tágul. A legjelentősebb eltérések azonban *viszonylag a zsellérkategóriáknál* észlelhetők. A táblázatból kitűnik, hogy a szántók és rétek jóformán teljesen, a szőlőknek pedig több mint 102%-a úrbéres viszonyon kívül eső, *feudális bérletek* alapján volt a szegénység használatában. Tábláztunk egyúttal a bérleti szőlők *túlsúlyát* is jól kidomborítja.

Ezek azok a konkrét számszerűséggel lemért tények, amelyek jelen esetben is figyelmeztetnek: csupán az adóösszeírás alapján megállapított úrbéres földek alapján határozni meg a jobbágyság földbirtokviszonyait, a földdel való ellátottság vagy attól való megfosztottság mértékét, hiányos, s épp ezért elégtelen módszer. Nem volna ugyanis megnyugtató megoldás azokat a zsellércsaládokat, amelyek az állami adó alatti földjeikből ugyan csak átlag 500 □ öl szőlőt, *tényleg* azonban kb. 300 □ öl rét és kb. 500 □ öl szántóföld mellett, 1100—1200 □ öl szőlőt használtak, földjeiktől megfosztott, nincsteleneknek tekinteni, mint ahogy ilyen értékelésre, csak az összeírásban szereplő adóföldek birtoklásának ismeretében, esetleg hajlamosak lennénk.

2. Földbirtokviszonyok a XIX. század derekán

Birtokstatisztikai vizsgálatainkat folytatva, községünk parasztságának rétegződését és földhasználatát a forradalomhoz közelítő 1840-es évek adatai alapján vesszük a továbbiak során szemügyre. Ezt az eljárásunkat részben a dolog célszerűsége, részben forráshasználati lehetőségeink indokolják. Célnk ugyanis az, hogy a feudális rendszer végpontján állapítsuk meg a községi parasztság rétegződésének mértékét, az általa használt úrbéres földterület nagyságát. Vajon milyen változások figyelhetők meg e tekintetben, több mint

öt és fél évtized leforgása után? Milyen anyagi színvonalon, mekkora földhasználattal rendelkezve, jutott el Alsózsidi úrbéres lakossága a számára szabaddulást hozó forradalom: a kapitalista kor küszöbére? E kérdéseinkre adandó válasz után kell majd felelnünk arra is, vajon az így nyert eredmények megfelelnek-e a való helyzetnek; vajon megfelelt-e az állandó adó alatti földek nagysága a paraszti földhasználat *tényleges terjedelmének*? Miután pedig ennek megállapításához, ez időre nézve, csupán az 1850-es évek elején meginduló osztrák földadó kataszteri felmérések községi adatai^{16a} nyújtanak bizonyos támpontot, az úrbéres területnagyságra vonatkozó adóösszeírás adatait e kataszteri felvételek adataival kell majd egybevetnünk. A két eltérő alapú statisztika adatai közt lemerendő különbségek fogják majd valamelyest érzékeltetni az úrbéres és az összparaszti földhasználat eltéréseit. Vegyük tehát szemügyre először az *úrbéres* földviszonyokat.

Forrásanyag hiányában ezúttal sincs módunkban a forradalom évéből állapítani meg Alsózsidi úrbéres parasztságának rétegződését, úrbéres földjének terjedelmét, mivel ez esztendőből nem maradt fenn a község dicális adóíve. Csupán az 1842/43 évi dicaanyagból¹⁷ ismerhetjük meg a differenciálódás előrehaladásának, valamint az állandó adót képező földek több mint félszázados változásának mértékét. A parasztság rétegződésében beállott változásokat a X. táblázat adatai szemléltetik:¹⁸

X. TÁBLÁZAT

A rétegződésben beállott változások az úrbéres háztartásoknál

Az úrbéres népesség	száma				A növekedés százalékban
	abszolút		relatív		
	1787	1842/43	1787	1842/43	
Jobbágyok	43	50	55,8	44,7	16,2
Zsellérek	34	62	44,2	55,3	82,3
Összes háztartás	77	112	100,0	100,0	46,7

A számadatok a XIX. század első felében országosan¹⁹ is végbemenő típusos változás képét: a zselléresedés előrehaladását mutatják. A XVIII. század 80-as éveinek végén a már mélyen differenciálódott alsózsidi parasztság *nagyobb* része, 55,8%-a még jobbágyi szinten élt; a zsellérek ekkor még 44,2%-os arányt képviseltek. 1842/43-ra a súlypontátfordulás tipikus jelensége már tükröződik: a zsellérek aránya *abszolút túlsúlyra* — 55,3%-ra — *növekedett*, miközben a jobbágyoké 44,7%-ra süllyedt. Községünk úrbéres lakossága tehát

^{16a} Már az 1849. évi császári nyílt parancs intézkedik a kataszteri felmérésekről. Az ideiglenes felmérések 1850-től, a részletes munkálatok azonban csak 1856-tól indulnak meg. A községi felmérések adataira: O. L. F. cs. k. lt. K. i. 1346. „A keszthelyi uradalomban a birtokok tiszta jövedelmének kiírása 1853-ban.”

¹⁷ Z. Á. L. D. C. 1842/43. Zala, Alsózsidi.

¹⁸ A számok megállapításánál a háztartások számát vettük alapul.

¹⁹ Történeti irodalmunk, elsősorban Fényes Elek idevágó statisztikáira, valamint az 1828. évi összeírás eredményeire hivatkozva, már régen megállapította az *úrbéres* jobbágyok zselléresedésének ez időszakra jellemző folyamatát. (Vö. például: Szabó Ervin: Társadalmi és pártharcok a 48—49-es magyar forradalomban [é. n.] 40. l. Újabbán: Spira György: A magyar forradalom 1848—49-ben. Bpest, 1959. 9—10. l.)

— miként ekkor az egész ország úrbéres parasztsága — *zselléresedik*, szegényedik, tördelőző parcelláin mind szűkebb darab földre szorul, s végül egy része egészen elveszti *úrbéres* illetőségét. A zselléresedés ez ismert folyamatát jól mutatja az is, hogy az összes háztartások 46,7%-os növekedésén belül a telkesek csupán 16,2%-ot, a zsellérek viszont 82,3%-ot képviseltek. Mindezek alapján kétségtelennek látszik Alsózsidi úrbéreseinek *földfogyatkozása*. Kérdés azonban, *milyen körülmények* folytán, *milyen mozgatóerőktől* indítatva következett be ez a folyamat. Ennek magyarázatához nem elégedhetünk meg a rétegződés-változás kissé szokványos statisztikai illusztrálásával, egy gazdaság-társadalmi átalakulás eredményének pusztá rögzítésével, hanem — a lehetőségekhez mérten — ez átalakulás *okát* is meg kell keresnünk. A végső eredmények összegezése, a következtetések levonása szempontjából ugyanis a közrejátszó okok nem lehetnek mellékesek.

Földelvonások, úrbéres telekcsonkítások okozták-e Alsózsidi telkesek szegényedését, zselléresedését? — tehetjük fel a szokványos, de az adatok első áttekintésére kétségtelenül jogosnak látszó kérdésünket. Régebben magunk^{19a} is megoldottnak véltük a problémát e reális *lehetőség döntő tényként* való elfogadásával, anélkül, hogy a kérdést differenciáltabb vizsgálat alá vettük volna. A zselléresedés azonban nem okvetlenül és nem szükségképpen, de nem is elsősorban kell, hogy úrbéres telekelvonásoknak legyen a következménye. Az eldöntő kérdés mindig az, *hogy csökken-e egyidőben az úrbéres állomány, az úrbéres föld terjedelme is*. Ha igen, úgy a telekcsonkítás logikusnak látszó hipotézise reális tény. Ha nem, úgy célt tévesztett hipotézis marad. Nos vizsgáljuk meg e megfontolás alapján községünk úrbéres földviszonyait. Az összehasonlítás kedvéért táblázatba foglaltuk az 1787. évi megfelelő adatokat is (XI. táblázat).

XI. TÁBLÁZAT

Az állandó adót képező úrbéres földterjedelem 1787—1842/43 között így módosult²⁰

Művelési ág	1787		1842/43		Többlet		
	hold	□öl	hold	□öl	abszolút		relatív
					hold	□öl	
Szántó	353	50	377	100	24	50	6,8
Rét	144	400	147	1400	3	1000	2,4
Szőlő (szomszédok szőlőivel együtt)	35	600	45	350	9	1350	27,7
	(44)	(1200)	(78)	(150)	(33)	(550)	(74,0)
Összesen (a helyi lakosok által)	532	1050	570	250	37	800	7,0

Kérdésünkre a számadatok egyértelmű választ adnak: az úrbéres földterület terjedelme 1787—1842/3 között nem lett kisebb, ha változott — épp ellenkezőleg — *7%-kal bővült*. Ez pedig azt jelenti, hogy földcsonkításról *vég-eredményben* nem lehet szó! Akkor pedig mi okozta a zselléresedést? Ezúttal is

^{19a} A jobbágykérdés az 1832/36-os országgyűlésen. Bpest, 1948. 22—28. l.

²⁰ Jelen esetben, a pontosabb vizsgálatok kedvéért, csupán a *helyi* lakosok úrbéres földviszonyait mértük le. A szomszédok helyi illetőségét (szőlőt) jelző számokat zárójelbe tettük.

az az alapvető körülmény; hogy a területbővülésnél *lényegesen nagyobb* volt a lakosság számának növekedése: a csupán 7%-kal táguló úrbéres földterületen 46,7%-kal emelkedett az úrbéres háztartások számaránya. Alig nagyobb földterületen öt és fél évtized leforgása alatt *jóval több úrbéres* lakosság szorongott. A természetes szaporodás az adott keretek között így elkerülhetetlenül zselléresedéshez kellett, hogy vezessen.

Miután megpróbáltuk kimutatni, hogy jelen esetben is az úrbéres terület- és lakosságszám egyenlőtlen fejlődése a zselléresedés döntő okozója, megkísérleljük a kérdéskomplexum további részének megoldását is! Vajon megfelelt-e az így kimutatott úrbéres földek nagysága a paraszti földhasználat *tényleges* terjedelmének? A kimutatott úrbéres földhasználaton túl nem maradt-e jelen esetben is többletföldhasználat a község parasztságának? Mert ha igen, úgy a földviszonyokról s ezzel együtt a zselléresedésről eddig megállapított eredményeink kiegészítésre, módosításra szorulnak.

A községi adatokat vizsgálva támpontjaink vannak annak igazolására, hogy községünk úrbérései, mint a múltban, úgy a XIX. század első felének évtizedei során is használtak *úrbéren kívüli* földeket. Így például — az 1840-es éveknél maradva — tudjuk, hogy 1842-ben több községi lakos használt kert-, rét- és szántóföldeket, censusfizetés (amelyet ezúttal is munkajáradékkal váltottak meg) ellenében. Így Szabó József 1 (1200 □ öles) hold 184 □ öl, Toma János 1 hold 948 □ öl, Horváth Mihály 3 hold 380 □ öl, Kozma József és Györgyné 2 hold 130 □ öl szántót, Végh József 2 hold 1066 □ öl, Pap Takács András 1 hold 432 □ öl rétet.²¹

1846-ban a paraszti bérletben tartott alsózsidi „censusföldek” összterjedelme kereken 83 kat. holdra rúgott.²² Tudjuk azt is, hogy a forradalmat közvetlenül követően a községben levő maradványföldek terjedelme 261 $\frac{30}{1090}$ hold volt.²³ Ez a földmennyiség, mint úrbéren *kívüli* földállomány, a parasztság *tényleges* használatában volt, bár ezt az adóösszeírás adatai, amelyek csupán a fix adóalapot vették több-kevesebb pontossággal számba, nem jelezték. Ez pedig annyit jelent, hogy fentebb közölt birtokstatisztikai adataink és a hozzájuk fűzött megjegyzések kiegészítendőek: *községünk* parasztsága ugyanis *a kimutatott úrbéri földmennyiségnél ezúttal is több földet tartott tényleges kezelésében*. Ez a többlet a forradalom leveretését közvetlenül követő ötvenes évek kezdetén végrehajtott osztrák ideiglenes kataszteri felmérések adataiból is visszautikrözdök. 1853-ban ugyanis Alsózsidi parasztságának kezén ismét *több* földet találunk, mint amennyit az 1842/3. évi adóösszeírás kimutatott. Vegyük szemügyre az ezt bizonyító számadatokat.²⁴

²¹ O. L. F. cs. k. lt. K. i. 1346. T. Keszthelyi uradalom vállusi és alsózsidi helységek határaitban fekvő Conventionatus és Census Szántóföldek Kertek, Rétek összeírása 26. május 842.

²² O. L. F. cs. k. lt. Összeírások 1311. Allodiális különféle birtokok határonkinti összeírása, 1846. Úgyanitt összesített adatok az egész uradalomra vonatkozóan is.

²³ O. L., uo. Úrbéri iratok 1393-D-V-a-1862 V. 12.

²⁴ Számításaink ezúttal nem annyira pontosak, mint a XVIII. század végi felvételek esetében voltak. Nehézségekbe ütközik a paraszti állományon kívüli földek felmérése, mivel az ideiglenes kataszteri felvételek *birtokosok* szerint nem kategorizáltak. Emiatt olyan kisebb tételek megállapítására — mint amilyeneket 1789-ben a plébános, keszthelyi ferencesek kezén levő földnagyság, valamint a helységeon kívüliek földhasználatára jelentett — jelen esetben nem volt módunk. Az úri föld terjedelmét is egy 1856-ból való kimutatás alapján számítottuk ki, illetőleg vontuk le a községi összegből. (O. L. F. cs. k. lt. K. i. 1346. A keszthelyi uradalomban a birtokok tiszta jövedelmének kiírása 1853-ban és K. i. 1377. 1856.)

XII. TÁBLÁZAT

Az összparaszttság kezén levő földmennyiség az 1853. évi ideiglenes kat. felvételek alapján

Művelési ázak	Hold	□ öl	Többlet az 1842/3. évi összeíráshoz képest		
			hold	□ öl	%-ban
Szántó	420	204	43	104	11,4
Rét	217	524	69	724	47,0
Szőlő	107	780	62	430	50,4
Összesen	744	1508	174	1258	26,8

Adataink tehát azt mutatják, hogy 1853-ban nem elhanyagolható mennyiségű — 26,8%-kal több — föld van községünk paraszttságának használatában, mint amennyit 1842/3-ban az állandó adót képező földek alapján lemérni módunkban volt. Ez pedig most is csak úgy lehetett, ha községünk paraszti lakossága nemcsak egyszerűen nagyobb úrbéres földdel rendelkezett, mint amennyit az 1842/3. évi adóösszeírás feltüntetett, hanem — tulajdonába jutott, volt úrbéri földjein kívül — egyéb földeket is használt.

3. Általános megjegyzések

Alsózsíd paraszti földbirtokviszonyairól készített áttekintésünk lehetővé tesz néhány általánosabb érvényű következtetést.

Mindenekelőtt ismételten igazolást nyert, hogy az adóösszeírás *nem elégséges* forrás a tényleges paraszti földhasználat lemeréséhez. Községünk esetében ugyanis megállapítottuk, hogy a XVIII. század végén az *összes* paraszttság által birtokolt földterület 52,9%-kal, csak a *helyi* illetőségű *úrbéres* paraszttság földje 26%-kal volt *nagyobb*, mint az adóösszeírás által kimutatott állandó adót képező földek terjedelme. A való helyzetet leginkább megközelíteni ezúttal is csak a józsefi kataszter községi felmérései alapján volt lehetséges. Ez az alapanyag olyan feltáratlan s az egykorú paraszti (és nem-paraszti) földbirtokviszonyokra vonatkozó értékes adatokat tartalmaz, amelyekre ismételten fel kell hívunk a figyelmet. Hiszen, nézetünk szerint, valószínű, hogy a megmaradt kataszteri felvételek módszeres és rendszeres feltárása sok tekintetben egészen új képet adhat a XVIII. századvégi hazai földbirtokviszonyokról. Ne feledjük el ugyanis, hogy az adómentes nemesi földbirtok nagyságát még vidékenként vagy helységenként sem ismerjük; hogy a Fényes-féle 1846. évi számadatok²⁵ e tekintetben félrevezetőek és tarthatatlanok;²⁶ hogy a jobbágybirtok nagyságát is csak az állami adóköteles földek terjedelmét — több-kevesebb pontossággal — felmérő adóösszeírásokból, vagy az 1828. évi még pontatlanabb, országos összeírás anyagából ismerhetjük meg. Ezek a források azonban — mint többször hangsúlyoztuk — nem adnak lehetőséget az *összparaszti* — sokszor még a tényleges úrbéres — földhasználat megállapítására sem, s így nem alkal-

²⁵ *Fényes Elek*: Magyarország leírása. Pesten 1847. I. 19, 45—46, 50. l.

²⁶ Erre vonatkozó nézetünket már Rezi birtokstatisztikájáról írott cikkünkben kifejtettük.

masak, különösen Fényes adatai nem, a parasztság földbirtokviszonyainak — a *tényleges arányokat* leginkább megközelítő — leméréséhez.

Megfigyelhetjük továbbá községünk lakóinak zselléresedését, mint az országos fejlődésre jellemző alaptendenciát. Csakhogy ezt a folyamatot *nem* kísérte az úrbéres földállomány csökkenése; az évtizedek haladtával — abszolút értelemben — nem kevesebb, hanem *több* úrbéres föld volt községünk parasztságának kezén. De miután maga a lakosság gyorsabban szaporodott, mint ahogyan a kezén levő úrbéres állomány tágult, ennek az egyenlőtlen fejlődésnek elkerülhetetlenül zselléresedéshez kellett vezetnie. Ennek a mozzanatnak a hangsúlyozása, a parasztság földfogyatkozása, az eredeti tőkefelhalmozás alapproblémájának a vizsgálata szempontjából, nem lehet mellékes.

Sőt, mint Reziről szóló történetstatistikai dolgozatunkban rámutatunk, — ebből a szempontból — az úrbéri állományon kívüli jobbágyhasználat földek fajtáit is differenciáltabb vizsgálat alá kell vennünk. Mert könnyen lehet — és ezt most Alsózsidi birtokstatistikai vizsgálata is igazolhatja —, hogy az úrbéri föld fogyatkozása során proletársor felé közelítő zsellér mégsem válik bérmunkára utalt nincstelenné; tudniillik akkor nem, ha úrbéri állományon kívüli földhasználattal *is* rendelkezik, amely őt továbbra is *földhöz köti*. Ebből a szempontból közömbös, hogy *milyen*, államilag szabályozott úrbéri, vagy a földesúrral kötött magánszerződés formái fixálják-e a bérlő, illetőleg a birtokos paraszt földhasználatát. A lényeg az, hogy *van* földhasználat, hogy *nem* vált még attól „szabaddá”. Az úrbéres telekosztódás alapfolyamatával tehát együttjár egy olyan — alapjában véve a tőkefelhalmozás elégtelenségéből származó — folyamat is, amely feudális bérletek, illetőleg telken kívüli földek járadék ellenében történő használatát teszi lehetővé a parasztság számára. Ennek következtében az a paraszt, akit úrbéres földjének elszűkülése s elvesztése folytán már „kisajátított” nincstelenné tekinthetnénk, úrbéren kívüli földhasználat alapján még feudális értelemben vett birtokos vagy bérlő paraszt marad, aki — munkaerején kívül — földhasználattal *is* rendelkezik.

Ez a feudális eredetű földbirtoklás — a legtöbb szőlő és irtásföld, továbbá maradványföldek, vagy különféle allodiális földek járadékok ellenében történő használat, formájában — nőtt át a kapitalista fejlődés kezdetét jelentő abszolutizmus korszakába és vált a „szabad” munkaerő realizálási nehézségeinek — eddig alig hangsúlyozott — egyik okozójává. A több mint 913 ezer zsellércsalád²⁷ közül bizonyára sokan voltak az országban — községünk zselléreinek példájára — olyanok, akik, a különféle feudális eredetű bérleti földek használata miatt, mégsem jelentették a klasszikus értelemben vett „szabad” munkaerőt a kibontakozó agrárkapitalista fejlődés számára.

Másfelől pedig — ami a telken kívüli jobbágyföldek alapvető problematikáját illeti — jórészt éppen ezek paraszti tulajdonbavétele, illetőleg úri tulajdonban tartása körül lángoltak fel a váltakozó erejű harcok az 1848-ki forradalom és szabadságharc idején, melyek az elbukást követő szomorú esztendőik folyamán sem enyésztek el, hanem a változott viszonyok között is fel-felvillantak. Mi lett e volt úrbéri állományon kívüli jobbágyföldek sorsa a kapitalizmusban; *milyen mértékben* sikerült a volt nemességnek az egykori urbárium sokféle fogyatékoságát most újból — annyi évtized elmúltával is —

²⁷ *Ember Győző*: Magyar parasztmozgalmak 1848-ban (Forradalom és szabadságharc 1848—1849. Bpest, 1948. 198. l.).

kihasználni a maga javára, s az abszolutizmus agrárpolitikájára támaszkodva kiforgatni e földek birtoklásából a volt jobbágytömegeket; milyen anyagi áldozatok árán kísérelte meg a föld népe, hogy legalább részben tulajdonává tegye évtizedek óta birtokolt földdarabjait; hogyan hatottak ki e különböző előjelű törekvések és műveletek a feudalizmus bilincseit magáról lerázó parasztság birtokviszonyainak alakulására a kapitalista kor kezdetén? Olyan kérdések ezek, mikről ha szereztünk is némi ismereteket, még sok konkrét tényanyagot²⁸ kell feltárni a most még csak körvonalaiiban felvázolható képsor részletes kimunkálásához.

Ami községünk dolgát illeti, megállapítottuk: a maradványföldeket Alsózsíd parasztsága 1862-ben — 4833 Ft. váltásdíj lefizetése ellenében — vette tulajdonába.²⁹

*

Mindezek után módunkban van munkánk elején felvetett kérdéseinkre válaszolni. Rezi példája után most Alsózsíd esetében is bebizonyítottuk az úrbéri állományon kívüli paraszti földbirtoklás fontos — a parasztság földbirtokviszonyait módosító — jelentőségét. E többletföldek részben allodiális eredetű bérletekből, részben jobbágyi kezelésben hagyott maradványföldek — járadékfizetés fejében történő — paraszti használatából tevődtek össze. Ezzel a paraszti össz földhasználatról fentiekben kifejtett nézetünk újabb igazolást nyert.

П. ШАНДОР

НОВЫЕ МАТЕРИАЛЫ К ВОПРОСУ О ЗЕМЛЕПОЛЬЗОВАНИИ КРЕСТЬЯН В ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЕ XIX В.

Резюме

Предлагаемая статья рассматривает земельные отношения с. Альшожд, одного из урбарильных сел бывшего кестхельского поместья, с особым взглядом на оформление земельных отношений крепостных крестьян, с конца XVIII в. до половины XIX в. В целях анализа статистических данных о земельных отношениях автор использовал сперва т. наз. традиционные источники, главным образом материалы налоговых списков комитатов и на их основе установил важные из точки зрения аграрной истории численные данные относительно села и населения на конце XVIII в. Этот методологический подход, однако — по примеру прежней статьи автора на приблизительно ту же тему — теперь тоже послужил той цели, чтобы подчеркнуть проблематичность результатов, установленных на основе материала традиционных источников, а более того, чтобы показать условную стоимость списков как источников с одной стороны, а с другой односторонний взгляд, на основе которого до сих пор начерталась обманчивая картина о прошлом крестьянской земли перед 1848 г.: о том, как лишались крестьяне земли. Автор и в этой очередной статье показывает: налоговые списки или всегосударственная перепись 1828 г. точно так, как и статистики земельных отношений статистика Элека Феньеш относительно 1844—1846 гг. не измерили количества фактически использованной крепостным крестьянином земли, а установили только — с большей или меньшей точностью — размер подлежащей налоговому обложению государством т. наз. урбарильной земли. Между тем известно, что кроме урбарильной земли крестьянство пользовалось и всякого рода другими землями взамен предоставления разных феодальных рент. И так как эти земли

²⁸ Újabban hasznos adalékokkal szolgál e tárgyban *Simonffy Emil*: Úrbéri birtokrendezések Zala megyében a jobbágyfelszabadítás után c. munkája (Agrártörténeti tanulmányok. Szerkesztette Szabó István. Bpest, 1960. 339—400. 1.).

²⁹ O. L. F. cs. lt. Úrbéri iratok 1393-D-V-a-1862, V. 12.

не представили предмет постоянного налога, в общем и не измерялись в налоговых списках, следовательно и факт их пользования крестьянами остался скрытым. Поэтому эти списки, не точные даже из точки зрения установления размера урбарильной земли нельзя использовать к установлению *фактического* (и не только урбарильного) землепользования крестьян, а из этого следует, что и выводы, сделанные на основе этих источников нуждаются в основательных поправках.

В данной статье автор делает новую попытку на примере с. Альшожд исследовать нарисованную выше кратко проблему всегогосударственного масштаба на основе разработанного уже ранее метода сравнения источников. Он установил, что в 1789 г., во время кадастровых измерений Иосифа II крестьянство села пользовалось почти на 26% больше запашками, на 27% больше лугами и на 350% больше виноградниками в сравнении с тем количеством земли, которое показали могущие считаться современными, но измеряющие только урбарильную землю налоговые списки. Автор исследовал также один за другим факторы, причинившие эту прибавку в землепользовании, показывая на значение использования оставшихся после урегулирования крестьянских повинностей т. наз. реманенциальных сельских земель. Он установил и то, что находящаяся только в фактическом пользовании *урбарильных* крестьян земля была на 28% больше, чем количество земли, назначенное в налоговых списках. На основе этого например на хозяйство крепостного с полным участком надало в среднем не 15, а 16,2 кадастровых хольда запашки, не 5,7, а 6,2 кадастровых хольда луга, не 0,8, а 2,4 кадастровых хольда виноградника. В случае семей бобылей также получилось то, что количество использованной ими в среднем земли не составило 500 квадратных сажень, а — наряду с держанием 500 квадратных сажень запашки и 500 квадратных сажень луга — также 1100—1200 квадратных сажень виноградника.

В дальнейшей части статистического исследования земельных отношений автор показывает, что тот факт, что в первой половине XIX в. крестьяне в крупных масштабах становятся бобылями, является последствием *не лишения земли*, а того обстоятельства, что на *урбарильной* земле, вряд ли расширяющейся с течением десятилетий теснилось гораздо большее число населения, что в силу необходимости приводило к раздроблению участков.

Исследования потом распространяются на первую половину последовавших за революцией 1850-х годов. В этом отношении — продолжая в прежнем методе сравнения источников — получается, что население, кроме бывшей урбарильной земли, продолжало пользоваться и другими землями частью во форме найма земли аллодиального происхождения, частью во форме получения выше названных реманенциальных земель в собственность путем выкупа. Согласно временным кадастровым измерениям 1853 г. население пользовалось на 23% больше землей по сравнению с размером количества земли, назначенного в налоговом списке 1842/43 гг.

На основе всего этого можно сделать вывод, что перед 1848 г. основному процессу раздробления урбарильных участков сопутствовал другой — вытекающий в основном из ограниченности накопления капитала — процесс, который сделал возможным для крепостных крестьян пользование частью феодальной арендой, частью не урбарильной землей взамен феодальной ренты. В результате этого крестьянин, которого вследствие сужения его урбарильной земли или ее потери можно было бы считать уже «экспропрированным» нищим, на основе пользования не урбарильной землей остался еще во феодальном смысле слова крестьянином — держателем, который — кроме своей рабочей силы — располагал и *землепользованием*.

P. SÁNDOR

NOUVEAUX DOCUMENTS CONCERNANT L'EMPLOI DES TERRES PAR LA PAYSANNERIE DANS LA PREMIÈRE MOITIÉ DU XIXe SIÈCLE

R é s u m é

L'étude soumet à l'analyse la situation des propriétés foncières de Alsózsíd, une des communes censières du domaine de Keszthely et met l'accent sur la formation des rapports de propriété foncière serve à partir de la fin du XVIIIe jusqu'au milieu du XIXe siècles. En procédant à l'examen des données statistiques relatives aux propriétés foncières l'auteur a recours d'abord aux sources traditionnelles et, en premier lieu, au matériel fourni par les relevés d'impôt dressés par les comitats; ce faisant il précise les données

numériques de la commune et de la population, données importantes au point de vue de l'histoire agricole de la fin du XVIIIe siècle. Cette méthode cependant, à l'exemple d'une étude de semblable sujet et composée antérieurement, se propose d'accentuer les résultats problématiques obtenus à la faveur des sources traditionnelles, voire de démontrer d'une part la valeur relative des sources de ces mêmes relevés et de souligner d'autre part leur conception unilatérale, ce qui contribuait jusqu'à présent à se faire une idée fautive sur le passé des propriétés paysannes d'avant 1848: sur la saisine des terres paysannes. L'auteur ne manque pas de signaler dans cette même étude que les relevés d'impôt ou le relevé national dressé en 1848, aussi bien que les données statistiques touchant les propriétés foncières des années 1844-46, données recueillies par le statisticien Elek Fényes, sont loin de cadastrer les quantités de terres employées *effectivement* par les serfs et n'ont établi, avec plus ou moins d'exactitude, que l'étendue des censives prises en considération au point de vue de la fiscalité. On n'est pas pourtant sans savoir qu'outre les censives la paysannerie employait plusieurs sortes de terres contre de différentes redevances seigneuriales. Vu que ces terres ne furent pas assujetties à un impôt permanent ne figuraient pas dans les relevés d'impôt et en conséquence le fait qu'elles étaient dans l'usage des paysans resta également dissimulé. Les relevés qui sont loin d'être exacts même au point de vue des redevances seigneuriales, ne peuvent, donc, être utilisés pour préciser l'emploi *effectif* des terres (non seulement celui des censives) par la paysannerie, d'où s'en suit que les enseignements basés sur ces sources nécessitent de sérieuses rectifications.

Se servant de la méthode comparée des sources élaborées antérieurement l'auteur de l'étude se met à examiner une nouvelle fois et sur l'exemple de la commune de Alsózsíd le problème d'envergure nationale indiqué brièvement ci-dessus. Il vient de constater que la paysannerie de cette même commune employait en 1786, date des relevés dressés sous le règne de Joseph II, de 26% plus de labours, de 27% plus de prairies et de 35% plus de vignes vis-à-vis des quantités de terres cadastrées par les relevés d'impôt pouvant être considérés comme contemporains mais ne s'étendant qu'aux censives. L'auteur examine tour à tour les facteurs qui se trouvent à l'origine de ce surplus de terre et souligne l'importance de l'emploi de ces terres communales. Il constate également que les territoires n'employés *effectivement* que par la paysannerie *censière* étaient de 28% plus étendus que ceux qui figuraient dans les relevés d'impôt. Se fondant sur ces documents il arrive à constater qu'à un ménage serf possédant une entière tenure échurent au lieu de 15 16,2 arpents cadastraux de labours, au lieu de 5,7 6,2 arpents cadastraux de prairies et au lieu de 0,8 2,4 arpents cadastraux de vignes. Quant aux familles de colon, celles-ci n'employaient pas seulement 500 toises carrées, mais en dehors de l'emploi de 300 toises carrées de prairies et de 500 toises carrées de labours elles bénéficiaient encore de 1100 à 1200 toises carrées de vignes.

Les parties suivantes de l'études démontrent que l'accroissement considérable du nombre des colons survenu dans la première moitié du XIXe siècle n'est point dû à la *saisine des terres* mais bien à cette circonstance que sur les territoires censiers à peine agrandis au cours des décennies la population devint très dense ce qui conduisit inévitablement à la division des tenures.

Les examens touchent également la première moitié des années 1850. En y appliquant la même méthode comparée des sources il en ressort que la population, en dehors des censives, avait à son usage d'autres terres encore qu'elle employait d'une part à titre de baux d'origine allodiale et qu'elle possédait d'autre part à la suite du rachat des surplus de terres mentionnés plus haut. Sur la foi des levés provisoires du cadastre dressés en 1853 la population avait à son usage de 23% plus de territoires qu'elle ne l'avait selon le témoignage des relevés d'impôt faits dans les années 1842-43.

Ces données nous permettent de conclure qu'avant 1848 le processus fondamental de la division des tenures allait de pair avec un processus découlant, en principe, de l'insuffisance de l'accumulation des capitaux, processus qui permit d'une part aux serfs l'emploi des baux féodaux et d'autre part celui des terres hors tenure contre des rentes féodales. En conséquence le paysan qui à la suite de la diminution et de la perte de sa tenure était à considérer déjà comme un pauvre «exproprié», à titre de l'emploi des terres hors tenure resta encore propriétaire foncier féodal qui en dehors de sa *capacité de travail* disposait encore de *l'emploi des terres*.